

De levensloop van polyhistor Govaart Wendelen

Deel III: 1650-1667. In Doornik en Gent

Andries Welkenhuysen (documentatie) & Jef Ector (redactie)

Doornik

Op 5 september 1648 werd Govaart Wendelen benoemd tot officiaal in Doornik¹. Een officiaal was een kerkelijk rechter die in naam van de bisschop instond voor de rechtsbediening in een bisdom. André Catullus, zelf officiaal, had met zoveel lof over Wendelen gesproken dat de bisschop, François Villain de Gand, hem tot zijn secretaris en later tot officiaal benoemde. Catullus had gezegd dat hij niemand in de Nederlanden, in Frankrijk of elders kende die wijzer en geleerder was dan Govaart Wendelen, zelfs niet op het gebied van het canonische recht. Onverzettelijk als een muur en zonder enige vrees zette hij zich in voor het behoud van de kerkelijke rechtspraak, terwijl hijzelf gevreesd werd door de geleerdste doctores van de universiteiten van Parijs, Leuven, Douay en andere².

Op 9 augustus 1650 werd Wendelen benoemd tot kanunnik in het kapittel van de kathedraal van Doornik, met ingang van 26 augustus. Hij kreeg het ‘canonicatus semipraebendatus’; dat betekende dat hij als vergoeding de helft van de volledige prebende ontving³.

Wendelen was ook een tijdje pastoor van Helkyn⁴. Dit plaatsje lag tussen Doornik en Kortrijk, en de bisschoppen van Doornik hadden er een kasteel als buitenverblijf⁵. Hij werd er tot pastoor benoemd op 29.10.1647, liet zich in 1649 vervangen door Willem Vande Kerkhove en verzaakte op 09.08.1650 aan dat pastoorschap⁶.

De meeste vonnissen van officiaal Wendelen zijn tijdens de oorlog in 1940 te Doornik en Bergen vernietigd⁷. Toch zijn er enkele bewaard. Op 12 september 1652 gaf Andreas Mangellus, de pauselijke internuntius in de Belgische gebieden, aan de officiaal van Doornik de opdracht het huwelijk van Michiel van den Berghe en Johanna van Daele geldig te verklaren. Die geldigheid werd betwist omdat Johanna meter geweest was van het kind van Michiel en zijn eerste echtgenote, die de zuster van Johanna was⁸. Zoals hem dat gevraagd was, maakte Wendelen die beslissing bekend in een oorkonde van 17 september⁹.

Als officiaal gaf Wendelen op 15 mei 1653 aan Antonius Robertus de toelating om (volgens de rechtspraak) zijn schuldenaar Petrus Martinache ook op zon- en feestdagen te arresteren. Die toelating gold tot eind juli, maar niet voor de kerkelijke feesten Hemelvaart, Pinksteren en Sacramentsdag¹⁰. In 1654 gaf Wendelen op 16 mei aan smid Franciscus Vranx van Lille gelijk in een geschil met de pastoor en de kosters en op 27 juni moest in Kortrijk pastoor Nicolaus Sacq het afleggen tegen slager Daniël de Malsine; beide pastoors moesten een geldboete betalen¹¹.

* * *

Op 27 mei 1653 werd in Doornik het graf van Childerik ontdekt, de koning van de Saksische Franken en vader van Clovis¹². Het was ongetwijfeld een fascinerende vondst voor Govaart Wendelen, die in 1649 de *Leges Salicae* gepubliceerd had. Samen met Jean Chifflet doorzocht hij de site¹³. Het rijke graf bevatte o.m. een zegelring met de inscriptie ‘Childerici regis’, meer dan honderd gouden en ongeveer tweehonderd zilveren munten en een gouden stierenkop¹⁴.

Wendelen schreef naar aanleiding van deze ontdekking het werkje *Apis en Hammon*, maar hij heeft het niet gepubliceerd, waarschijnlijk omdat Jean-Jacques Chifflet over hetzelfde onderwerp *Anastasis Childerici I* (1655) geschreven had. Regelmatig verwijst Chifflet in dit werk naar Wendelen als zijn bron. Zo zijn de eerste bladzijden over Faramond, de vroege legendarische Frankische koning, van Wendelen overgenomen¹⁵. Verder is Wendelen ook vermeld bij gegevens over o.m. de geschiedenis van Doornik, de zegelring van Childeric, de betekenis van de stier bij de Franken¹⁶. Wendelen schreef hem ook een uitvoerige brief over de oorsprong van de Franken, maar daarvan is niets in de *Anastasis* opgenomen¹⁷. Nog in 1655 zou aartshertog Rudolf van Oostenrijk Wendelen geconsulteerd hebben over een gegraveerde steen die in het graf gevonden was¹⁸.

* * *

Over Wendelens houding tegenover het jansenisme is weinig of niets geweten. Het religieuze conflict ontstond in 1640, toen de Ieperse bisschop Jansenius zijn *Augustinus* publiceerde. Het hield verband met vrijheid, genade en predestinatie en leidde later tot de tegenstelling laksheid - strengheid¹⁹. In een verzameling brieven over het jansenisme uitgegeven door P. Pinthereau²⁰ komt slechts één fragment van Wendelen voor. Het is een fragment uit een brief van 16 juni 1652 aan Petavius en in dat fragment verklaart hij (enkel) waarom Jansenius zijn boek tegen Gallië *Mars Gallicus* noemde²¹.

Jacques onderzoekt uitvoerig hoe Wendelens kennissenkring tegenover het jansenisme stond. De vele jezuïeten die hij kende en ook zijn bisschop François Villain de Gand waren ertegen. Maar de hofarts Trevisius, bij wie hij vóór zijn Herkse periode regelmatig verbleef, was een verwoed vijand van de jezuïeten en meerdere van zijn vrienden, onder wie

de Limburger Mantelius, waren jansenisten. De conclusie van Jacques is even elegant als plausibel: misschien mengde Wendelen zich niet in het debat over het jansenisme omdat hij als astronoom en wiskundige theologische discussies wist te relativieren²².

* * *

Govaarts interesse voor eclipsen verminderde ondertussen niet. Tijdens zijn verblijf in Doornik zijn minstens zeven maan- en twee zoneclipsen vermeld of beschreven. Sommige komen meermaals ter sprake met soms complementaire details over de tijden²³. De maaneclips van 3 maart 1654 kon Govaart niet waarnemen wegens de wolken en omdat de maan al te ver naar het westen stond²⁴. In januari 1656 kon hij de maaneclips van 11 januari en de zoneclips van 26 januari niet zien, omdat hij na een zware val bedlegerig was²⁵. Van 21 december 1652 tot 3 januari 1653 was er een komeet te zien, maar Wendelens familie, onder wie zijn jongste nichtje, zagen ze al op 20 december om 20 uur, en toen was ze veel klaarder²⁶. Zowel Philippe Chifflet²⁷ als Jean Leurechon²⁸ gaven Wendelen inlichtingen over deze komeet.

Naar aanleiding van deze komeet schreef Wendelen *Teratologia cometica* (1653)²⁹, ingeleid door een brief, opdracht aan Jean-Jacques Chifflet³⁰. Zijn rationele verklaring van de kometen is dat ze massa's brandende materie zijn die door de zon uitgestoten werden en zoals de planeten een baan rond de aarde beschrijven. Eerder had hij, wellicht ook in Doornik, *De Sabbaticis et Iubilaeis*, een niet gepubliceerd werk over chronologie, geschreven. Op aansporen van zijn bisschop schreef hij *Clementis epistula altera* (1655)³¹. In zijn *Lampas dodekalychnos* (1658) gaf hij een soort synthese van zijn astronomische opvattingen³². Zijn *Gnome orthodoxa* (1659) bevat een lijst van de pausen van Petrus tot Alexander VII³³.

Tegen de achtergrond van deze bedrijvigheid is het onbegrijpelijk dat Van Langeren op 7 september 1652 aan de Franse geleerde Ismaël Boulliau nog schreef dat 'de goede Wendelen niets meer deed en tevreden was met zijn goede kanunniksplaats in Doornik'³⁴. Heel anders luidde de appreciatie van René-François de Sluse, een wiskundige uit het prinsbisdom Luik. Op 2 augustus 1658 schreef hij aan Blaise Pascal dat het wenselijk zou zijn dat Wendelen zijn stellingen op argumenten en experimenten zou baseren en dat hij zijn tabellen en waarnemingen zou vrijgeven, maar dat hij dat van een 79-jarige niet durfde verwachten³⁵.

* * *

De bewondering en waardering voor Wendelen waren zo groot dat er bij een afbeelding van hem dit lofdicht aangebracht werd: 'Het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws kent hij voortreffelijk. – Hij is de raadgever van Gerechtigheid en de lieveling van Wijsheid. – Hij kent de samenhang der dingen, hun getal, de baan van de hemellichamen. – Hij die alles kent, wordt nu door deze afbeelding gekend'³⁶.

Maar over Wendelens werk als officiaal kwamen er klachten. Op 6 december 1654 schreef zijn collega G. Coppin, in naam van de hele ‘curie’ van de bisschop, hem een indrukwekkende brief. Terwijl er in Govaarts andere bezigheden niets af te keuren viel, voldeed hij, volgens deze brief, zeker niet op het gebied van geestelijke zorg. Zijn uitspraken vertoonden te veel inconsequenties en zelfs dwalingen. Hij nam geschenken van de partijen aan en dronk met hen niet alleen na, maar ook vóór het vonnis. Hij bemoeide zich met veel zaken waarmee hij niets te maken had. Daarom kon hij maar beter zijn ambt neerleggen en de rest van zijn oude dag wijden aan het wetenschappelijke werk waardoor hij bij de geleerden van bijna geheel Europa bewonderd werd³⁷.

Na deze brief is Wendelen niet lang meer officiaal gebleven. In het voorwoord van zijn *Clementis Epistula*, dat op 29 juni 1655 gedateerd is³⁸, schrijft hij aan de bisschop dat hij van hem “de zo gewenste vrije tijd om zich met zijn eigen zaken bezig te houden, gekregen heeft”. Als hij later in 1658 in een brief aan de aartsbisschop van Mechelen, Andreas Crusenius, zijn kanunnikstitel wil teruggeven³⁹, en daarbij een overzicht van zijn kerkelijke loopbaan geeft, vermeldt hij dat zijn officialaat in 1654 beëindigd werd. In deze brief vraagt hij ook nog een attest voor zijn pastoorschap in Geetbets. Door aan het canonicaat te verzaken ontving hij volgens dezelfde brief een pensioen van 500 florijnen. Dat werd op 24 december bij de notaris vervangen door een eenmalig bedrag⁴⁰.

* * *

In 1656 werd Govaart in familiale problemen betrokken. Dat blijkt uit zijn briefwisseling met zijn ‘nepos’, Jan-Baptist Van Moerkerke, de schoonzoon van Jan van Hakendover (die met Govaarts halfzuster Maria getrouwd was)⁴¹. Uit een brief van 27.11.1656 blijkt dat Van Moerkerke aanspraak maakte op meer dan hem door Cornelis Wendelen (de broer van Govaart) afgestaan was⁴². En volgens een brief van 9 januari 1657 van Wendelen aan Van Moerkerke, heeft Cornelis Wendelen een rechtszaak ingespannen tegen de vrouw van Van Moerkerke (en de dochter van Hakendover)⁴³. In 1665 zou de weduwe van Cornelis nog tegen Govaart zelf procederen.

Govaart Wendelen zou overwogen hebben terug naar Herk te verhuizen. Zowel Jacques als Silverijser melden dat Hakendoren⁴⁴ hem dat in een brief van 25 september 1658 afraadde, maar ze geven geen verwijzing voor die brief⁴⁵. Van Hakendover raadde hem dat wel af in een brief van 2 september 1658: “dat u wel hadde gedaen u van Herck geretireert hebben en dat Herck niet werdt en was sulcken man”⁴⁶. Op 6 november nodigde Leonard Schindel hem uit om zijn oude dag in het Begijnhof van Diest door te brengen⁴⁷. Maar hij zou zijn laatste levensjaren in Gent verblijven, waar hij op 6 mei en 30 oktober 1659 een maaneclips observeerde⁴⁸.

Gent

Het is niet zo duidelijk wanneer Govaart naar Gent verhuisde. In een brief van 5 november 1659 aan Christiaan Huygens heeft Gregorius a Sancto Vincentio het over Wendelen (een ‘*nobilis astronomus*’), maar hij vermeldt niets over zijn verblijf⁴⁹. Hetzelfde geldt voor de brief die Huygens op 20 november aan Ism. Boulliau schreef⁵⁰. Toch wijzen een paar details uit Huygens’ correspondentie erop dat Govaart op 5 november 1659 in Gent woonde: in de in Gent geschreven brief van 5 november wijst Gregorius erop dat hij van de ‘vertrouwelijke omgang met o.m. Wendelen geniet’⁵¹, waarop Huygens (wegens ziekte pas in december) antwoordt dat hij niet wist dat Wendelen ‘daar in Gent verbleef’⁵², en zelfs niet wist dat hij nog leefde. Wanneer Huygens op 11 december 1659 aan Ism. Boulliau liet weten dat Wendelen op 13 november voorbereidingen getroffen en gasten uitgenodigd had voor de zoneclips die pas op 14 november te zien was, schreef hij ook niets over Wendelens verblijfplaats⁵³.

Volgens Silverijser woonde Wendelen vanaf 1659 in Gent bij zijn familielid Jan-Baptist Van Moerkerke⁵⁴. Veel later, in 1664, schreef Wendelen in een brief dat hij tussen 1659 en augustus 1664 drie keer verhuisde, en in die brief had hij het ook over het ‘accident van disgratie in zijn ambt’ dat hem in Doornik overvallen was; hij haalde beide elementen aan als excuus voor het verwaarlozen van zijn correspondentie⁵⁵. In zijn testament staat dat hij na zijn vertrek uit Doornik in Gent bij Godfried Van Moerkerke ging inwonen⁵⁶.

* * *

Op 22 september 1660 schreef Govaart een brief aan de bekende astronoom Athanasius Kircher, met o.m. een gedetailleerde beschrijving van de maaneclips van 30 oktober 1659⁵⁷. Die gegevens zouden later aan de basis liggen van een van de laatste inzichten van Kircher⁵⁸.

Op 30 maart 1661 observeerde hij een zoneclips waarover hij blijkbaar later ook door Kircher ingelicht werd⁵⁹. Hij schreef erover aan een ‘*praelustris vir*’, waarschijnlijk Samuel Sorbière, in Parijs⁶⁰. In juni kwam deze Sorbière Wendelen in Gent bezoeken. Later bewonderde hij deze 82-jarige om zijn geest die even gezond en zijn geheugen dat even goed was als toen hij in Digne doceerde⁶¹. In het najaar schreef Wendelen nog een brief aan Sorbière in Parijs met de suggestie van een thesis voor discussie in de Académie de Montmor⁶².

* * *

In 1660 bezocht Govaart voor een laatste keer zijn geboortestadje Herk en zijn vriend Mantelius in Hasselt⁶³. Hij schonk Mantelius enkele van zijn werken en noemde ook een tiental nog te verschijnen publicaties⁶⁴.

Op 31 januari 1661 stierf Cornelis Wendelen, de volle broer van Govaart⁶⁵. De familie bleef ondertussen verder procederen. Op 29 december (waarschijnlijk 1664) schreef Govaart een brief aan rechter Herman Bex in verband met een proces van Jan Hakendover (zijn schoonbroer) tegen (de gestorven) Cornelis Wendelen, vertegenwoordigd door Arnold Cupers (de echtgenoot van Cornelis' weduwe)⁶⁶. En op 30 januari 1665 vroeg hij aan procureur Van Erckenteel twee maanden uitstel (wegens zijn hoge leeftijd) om te antwoorden in een proces van Cornelis' weduwe tegen hemzelf⁶⁷.

* * *

Govaart maakte zijn testament op 27 augustus 1666 en schonk al zijn bezittingen aan Godfried Van Moerkerke⁶⁸. We weten niet of Govaart langzaam aftakelde of plots door een ziekte getroffen werd⁶⁹. Toen hij in 1667 verlamd te bed lag, kreeg hij nog het bezoek van Giacomo Rospigliosi, de internuntius in Brussel, en hij zou met hem nog over astronomie gesproken hebben⁷⁰. Dit bezoek vond plaats in het voorjaar van 1667⁷¹. Govaart bedankte hem nog in een brief voor zijn opbeurend bezoek aan een verlamde⁷². Hij stierf in Gent op 24 oktober 1667⁷³.

- 1 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 327-328; boven de oorkonde staat (in een ander handschrift) 'VIII september'.
- 2 J. Vos, *Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre de Notre-Dame de Tournai II*, Brugge, 1898, p. 197-200.
- 3 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 339-345.
- 4 Vos, 1898, op. cit., p. 197.
- 5 É. Jacques, 'Les dernières années de Godefroid Wendelen (Wendelinus) (†1667)', in *Lias*, 10 (1983), p. 253-271; p. 254, met noot 10, p. 263.
- 6 L. Slosse, *Rond Kortrijk of Schetsen over de prochien van het oud bisdom Doornyk liggende in de voormalige dekenijen van Helkyn, Kortryk en Wervick II*, Roeselare, 1904, p. 558-559.
- 7 Jacques, 1983, op. cit., p. 267, noot 55. In 1922 had Fl. Silveryser nog geschreven dat veel van zijn vonnissen in het provinciaal archief van Bergen bewaard werden (Fl. Silveryser., *Een groot Limburger. Govaart Wendelen*, Maeseyck, 1922, p. 33).
- 8 Kortrijk, R.A., Kerkfabriek Kortrijk Sint-Maarten, oorkonde 516.
- 9 Ib., oorkonde 517.
- 10 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 426.
- 11 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 43, p. 364.
- 12 Cf. Jacques, 1983, op. cit., p. 256.
- 13 Cf. ib., p. 256. Kanunnik Jean Chifflet was een zoon van Jean-Jacques Chifflet, de hofgeneesheer met wie Wendelen goed bevriend was, en tot wie hij zich als inleiding op zijn *Leges Salicae* in een brief richtte (p. VII-XIV).
- 14 Cf. Gérard Coulon – Jean Vlaeminck, *Childeric – Clovis. 1500e anniversaire 482-1982*, Doornik 1982 (tentoonstellingscatalogus), p. 70-71.
- 15 Brief van Wendelen aan Chifflet van 16.06.1653.
- 16 Resp. p. 86, 98 en 150.
- 17 Brief van 21.11.1653; Besançon, Bibliothèque Municipale, Coll. Chifflet 23, f. 324^r-331^v. Volgens Silverijser, 1934, op. cit., p. 95, en Jacques, op. cit., p. 256 was deze brief van Wendelen aan Philippe Chifflet gericht.
- 18 Silverijser, 1934, op. cit., p. 158. Jacques, 1983, p. 256, neemt dit over, maar met het verkeerde jaartal 1635.

- 19 Cf. Jacques, 1983, op. cit., p. 260.
- 20 *La naissance du jansénisme découverte à Monsieur le Chancelier*, Brussel, 1654. De opgenomen brieven zijn sterk anti-jansenistisch en in de lijn van de jezuïtenvisie.
- 21 Dit fragment van Wendelen bevindt zich op p. 144.
- 22 Jacques, 1983, op. cit., p. 260-262.
- 23 Over de maaneclips van 25.03.1652 is vermeld dat ze om 4.31 uur te zien was (*Teratologia*, 33), dat ze om 2.56 uur begon en om 4.31 haar hoogtepunt ('medium') bereikte (Brussel, K.B., hs. III, 1108, [4], f. 7^v), en (nog eens) dat ze om 2.56 uur begon (Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 43, p. 459).
- 24 Brussel, K.B., hs. III, 1108, [4], f. 8^r.
- 25 Brussel, K.B., hs. III, 1108, [4], f. 8^r. In een brief van 02.03.1656 aan Albertus Rubens schrijft Wendelen dat hij door gladheid zwaar ten val kwam en al de derde maand te bed lag; cf. J.G. Graevius, *Thesaurus Antiquitatum Romanarum* XI (1699), kol. 1393-1395.
- 26 *Teratologia*, p. 26-30.
- 27 Deze Chifflet was abt van de cisterciënzerabdij van Balerne en aalmoezenier van de aartshertogen. Zijn brief van 22.12 is vermeld in *Teratologia*, p. 4.
- 28 J. Leurechon was een Frans jezuïet en wiskundige. Voor zijn brief cf. Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 43, p. 2-4.
- 29 Letterlijk betekent de titel *Het wonderverhaal van de kometen*.
- 30 Deze brief is gedateerd op 25.01.1653 en is afgedrukt op p. 3-10.
- 31 *De tweede brief van Clemens*. Feitelijk is dit de eerste van de algemene zendbrieven van de apostel Clemens. Hij werd uit Egypte en Griekenland overgebracht naar Engeland en daar uitgegeven. Op vraag van de bisschop van Doornik heeft Wendelen hem ten dele aangevuld en in het Latijn vertaald.
- 32 De volledige titel van dit werk: *Arcanorum caelestium Sphinx et Oedipus seu Lampas dodecalychnos*.
- 33 Cf. de volledige titel: *Gnome orthodoxa temporum sacrorum inde a Petro Apostolorum principe ad Alexandrum VII, Papam*. Cf. ook Silverijser, 1934, op. cit., p. 156.
- 34 C. Le Paige, 'Un astronome belge du XVIIe siècle: Godefroid Wendelen', in *Ciel et Terre* 12 (1891-1892), p. 57-66 en 81-90; p. 86 of (Nederlandse herwerking) P. Kerkhofs, 'Godfried Wendelen. Vlaamsche sterrekundige der XVIIe eeuw', in *Het Belfort* 6 (1891), p. 142-188; p. 183.
- 35 Cf. *Oeuvres de Blaise Pascal publiées suivant l'ordre chronologique, par Léon Brunschvicg, Pierre Bouhroux et Félix Gazier, VIII: Depuis juin 1658 jusqu'en décembre 1658*, Paris 1914; p. 44.
- 36 Cf. Joseph Ghesquière, *Acta sanctorum Belgii*, Brussel, 1783, p. 255: 'Ausonio, Graeco, Hebraeo sermone disertus, - Consilium Themidis, delictum Sophiae; - Qui rerum seriem, numeros, caelique meatus, - Omnia qui noscitur, noscitur hac tabula'.
- 37 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 211-253. De inhoud van de lange brief is onvolledig weergegeven. Volgens Silverijser was Govaart ("zoals in Geetbets en in Herk") het slachtoffer van de afgunst van boosaardige mensen; cf. Silverijser, 1934, op. cit., p. 148.
- 38 In plaats van de datum staat er 'de dag van de apostelen Petrus en Paulus'.
- 39 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 349-350. Deze brief is geschreven tussen 06.06.1658, want de brief vermeldt dat hij zijn negenenzeventigste jaar ingegaan is, en 20.08.1658, want op die dag vroeg Wendelen Hakendover bij de aartsbisschop de in zijn ontslagbrief gevraagde papieren af te halen; de datum 20.08 blijkt uit het antwoord van Hakendover op 02.09 (cf. Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 202-203).
- 40 Vos, 1898, op.cit., p. 199; Jacques, 1983, op. cit., p. 257.
- 41 In zijn brief van 01.12.1656 heeft Wendelen het tot de geadresseerde 'nepos' over 'socer tuus Hakendover': deze Hakendover was dus de schoonvader van Van Moerkerke; cf. Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 206. Voor de stamboom van Wendelens naaste familie, zie: Silverijser Fl., *Een groot Limburger. Govaart Wendelen*, Maeseyck, 1922, p. 17.
- 42 Brief van Wendelen aan Van Moerkerke; cf. Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 204+6-205.
- 43 Cf. Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 208.
- 44 Beide auteurs schrijven Hackendoren (voor Hakendover).
- 45 Jacques, 1983, op. cit., p. 257; Silverijser, 1934, op. cit., p. 149-150.

- 46 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 202-203.
47 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 197.
48 Brussel, K.B., hs. III, 1108, [4], f. 8^v.
49 *Oeuvres complètes de Christian Huygens II*, Den Haag, 1889, p. 504-505.
50 *Ib.*, p. 509-510.
51 '*Quorum hic familiari fruor consuetudine*'.
52 *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*, op. cit., 542; '*isthic - daar bij jou - agere prorsum nesciebam*'; in deze brief vindt Huygens het ook zeer belangrijk dat Wendelen een theorie van hem onderschrijft.
53 *Ib.*, p. 523.
54 Silverijser, 1934, op. cit., p. 150. Van Moerkerke was de schoonzoon van Hakendover die met Govaarts halfzuster Maria getrouwd was.
55 Brief van 12.08.1664; cf. Londen, British Library, Harley mss 4933, f. 59^v.
56 C. Van der Straeten, 'Notes sur Herck-la-Ville', in: *Leodium* 11, 1912, p. 7, n. 1. C. Vander Straeten beweert er dat in het exemplaar *L'Ancien Pays de Looz*, 3, 1898-1899 van Isidoor Kempeneers op p. 55 met de hand bijgeschreven was dat Wendelinus op 27 augustus 1666 zijn testament maakte. Op de p. 51-55 van dat nummer stond de bijdrage *Wendelinus* van E. Geraerts, en Isidoor Kempeneers was vrederechter van Zoutleeuw.
57 Rome, Pontificia Università Gregoriana, Archief 563, f. 225^v-225^r.
58 John Fletcher, 'Astronomy in the Life and Correspondence of Athanasius Kircher', in *Isis*, 61, 1970, p. 52-67; p. 54: 'One of the last accurate sightings by Kircher was that of the lunar eclipse of 30 October 1659, recorded by the eighty-year- old Gotfried Wendelinus, sometimes called the Ptolemy of his age'.
59 Brussel, K.B., hs III 1108 [4], f. 9^v.
60 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 189.
61 P.J. Blok, 'Drie brieven van Samuel Sorbière over de toestand van Holland in 1660', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch genootschap te Utrecht*, 22, 1901, p. 1-89; p. 85.
62 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 189-190.
63 Jacques, 1983, op.cit., p. 257.
64 J. Mantelius, *Hasseletum*, Leuven 1663, p. 121.
65 *Govaart Wendelen, Herk-de-Stad 1580 – 1667 Gent*, Herk-de-Stad, 1980 (tentoonstellingscatalogus), p. 8.
66 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 200-201.
67 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 199.
68 C. Van der Straeten, 1912, op. cit., p.7.
69 Jacques, 1983, op. cit., p. 259.
70 Silverijser, 1934, op. cit., p. 150 en Silverijser, 1936, op. cit., p. 189.
71 Jacques, 1983; op. cit., p. 259; half juli haastte Rospigliosi zich naar Rome, waar zijn oom paus Clemens IX zou worden.
72 Luik, R.A., Familiearchief Mercy-Argenteau, vol. 44, p. 353.
73 Herk-de-Stad, Dekenij, Register 309, f. 104^v.

Adres van de auteurs:

A. Welkenhuysen
Stijn Streuvelslaan 9
3010 Leuven

Jef Ector
Nieuwstraat 23
3600 Genk